

İSLAM DEVLETİNDE İDARE TEŞKİLATININ ORTAYA ÇIKIŞI: DİVANIN TEŞKİLATININ KURULUŞU

Hamza AL¹

Yakup KÖSEOĞLU²

Geliş Tarihi: 24/04/2020

Kabul Tarihi: 17/05/2020

ÖZET

Müslümanların devletleşme süreci, her şeyden çok Divan teşkilatıyla ilişkilidir. İslam devletinin idari yapısı, Divan teşkilatıyla birlikte oluşmuş, kurumsallaşmış ve bürokratikleşmiştir. Müslümanların, İran ve Bizans'tan esinlenerek kurdukları Divan teşkilatı, zamanla gelişerek İslam devletinin temel kurumlarından birisi haline gelmiştir. Bu anlamda Divan, devlete dair idari, mali ve askeri işlerin kayıt altına alınmasını ve bu işlerin yürütülmesini ifade eder. Divan kelimesinin anlamındaki şeytanilik ise, bir yönüyle bürokrasinin doğasını anlatır.

Tarihçilerin aktardığına göre, Divan teşkilatı, Halife Ömer döneminde yapılan istişare sonucu kurulmuştur. Kuruluş aşamasından Sasani ve Bizans Divan geleneklerinden esinlenilmiştir. Özellikle aşırı derecede artan gelirlerin tanzim edilmesi ile sayıca artan askerin kayıt altına alınması gerekliliği, Divanın kuruluşunda etkili olmuştur. İslam devletlerinde bürokrasi, Divan üzerinden gelişmiştir. Divan, yazışmaların

¹ Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi ,Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hal@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6389-5321

² Dr. Öğ. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca MYO, yakoseoglu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8902-0053

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

öğrenildiği, bürokrasi dilinin geliştirildiği, bürokratların yetiştirildiği kurum haline gelmiştir.

Divan teşkilatının kurulması, kayıtların tutulması, kâtip istihdamı ve Divanın yönetimi konusunda başlangıçtan itibaren Müslümanlar zorluk çekmemişlerdir. Bunda çevre ülkeleri tanımış olmalarının ve gerekli olan insan kaynağına sahip olmalarının etkisi vardır.

İdari yapının oluşumu ve gelişim sürecinde dört dönemden bahsedilebilir. Divan teşkilatının temelleri Halife Ömer döneminde atılmıştır. Halife Muaviye döneminde Divanlar güçlendirilmiş ve yeni Divanlar kurulmuştur. Halife Abdülmelik b. Mervan ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde yeniden yapılandırılmıştır ve kurumsallaşmıştır.

Bu dönemde, özellikle Divanü'l-Haraç üzerinden mali işler, Divanü'l-Cünd üzerinden askeri işler, Divanü'r-Resail üzerinden resmi yazışmalar ve Divanü'l-Berid üzerinden haberleşme, istihbarat ve resmi posta işleri yürütülmüştür.

Başlangıçta yerel dillerde de tutulan Divan kayıtları zamanla Arapçaya çevrilmiş ve Arapça devlet dili haline gelmiştir. Divanlarda çalışan ve yerel dilleri bilen zimmi kökenli kâtipler bundan tedirginlik duysalar da, zamanla Arapçaya vakıf olarak etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Çalışmada ele alınan ilk dönem Divan teşkilatı ile ilgili fazla kayıt olmaması bir şanssızlıktır. İsyandar ve kayıt materyallerinin zayıflığı nedeniyle, tarihçiler bu dönemin Divanları ile ilgili fazla bilgi aktarmamışlardır. Buna rağmen idare, kamu yönetimi ve bürokrasi açısından Divan teşkilatı daha fazla incelenmeğe değer bir konudur.

Anahtar Kelimeler: Divan Teşkilatı, Divan Teşkilatının Ortaya Çıkışı, Divan Kayıtlarının Arapçaya Aktarılması

Emergence of the Administration in the Islamic State: Establishment of the Organization of the Court

ABSTRACT

The process of statehood of Muslims is related to the Divan organization more than anything else. The administrative structure of the Islamic state was formed, institutionalized and bureaucratized with the Divan organization. The Divan organization, established by the Muslims, inspired by Iran and Byzantium, has developed over time and has become one of the main institutions of the Islamic state. In this sense, the Divan refers to the registration of administrative, financial and military affairs related to the state and the execution of these affairs. Satanism in the meaning of the word Divan, on the other hand, tells the nature of bureaucracy.

According to historians, the Divan organization was established as a result of consultation during the Caliph Omar. It was inspired by the Sasanian and Byzantine Divan traditions from its foundation phase. The necessity of registering the increasing number of soldiers, especially with the regulation of excessively increasing revenues, was effective in the establishment of the Divan. In Islamic states bureaucracy, developed through the Divan. The Divan has become an institution where correspondence is learned, the language of bureaucracy is developed, and bureaucrats are trained.

Muslims have not experienced any difficulties in the establishment of the council organization, keeping records, clerk recruitment and management of the council from the beginning. The fact that they know the surrounding countries and have the necessary human resources has an effect on this.

Four periods can be mentioned during the formation and development of the administrative structure. The foundations of the Divan organization were laid during the Caliph Ömer period. Divans were strengthened during the Caliph Muaviye period and new Divans were established. Divan was restructured and institutionalized in the periods of Caliph Abdülmelik b. Mervan and Hişam b. Abdülmelik.

In this period, especially financial affairs over Divanü'l-Haraç, military affairs over Divanü'l-Cünd, official correspondence over Divanü'r-Resail and communication, intelligence and official postal affairs over Divanü'l-Berid were carried out.

Divan records, which were originally kept in local languages, have been translated into Arabic over time and have become the state language of Arabic. Although the scribes of immigrant origin who work in the sofas and know the local languages are

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

concerned about this, they continued their activities as a foundation in Arabic over time.

It is unfortunate that there were not many records regarding the Divan organization in the first period. Due to the revolts and the weakness of the recording materials, historians did not convey much information about the Divan of this period. Nevertheless, the Divan organization is worth further scrutiny in terms of administration, public administration and bureaucracy.

Keywords: Divan Organization, Emergence of the Divan Organization, Translation of Divan Records in Arabic

GİRİŞ

Modern dönemdeki idare, daire, kurum, hükümet, bürokrasi gibi kavramların ve kurumların geleneksel doğu devletlerinde karşılığı hemen hemen Divan'dır. Bu anlamda Müslümanların devletleşme süreci ile Divan kurumunun gelişme süreci paralellik arz eder. Divan teşkilatıyla birlikte, İslam devletinin idari yapısı oluşmuş, kurumsallaşmış ve bürokratikleşmiştir.

Geleneksel dönemin klasik devletleri İran ve Bizans'ta uygulama alanı bulan Divan teşkilatı, devletleşme süreci ile birlikte Müslümanlar tarafından benimsenmiş, zamanla gelişerek İslam devletinin temel kurumlarından birisi haline gelmiştir. Halife Ömer döneminde inşa edilen Divan teşkilatı, Emeviler döneminde gelişmiş, Abbasiler döneminde kurumsallaşmıştır. Osmanlı devletinde ise en yüksek organ haline gelmiştir.

Divan teşkilatının İslam devletinde ortaya çıkışı ve gelişimi, bir yönüyle idare teşkilatının ve bürokrasinin ortaya çıkışı ve kurumsallaşma serüvenidir. Diğer taraftan, her ne kadar çağdaş Türk idare teşkilatı ve bürokrasisi, modern dönemde batı örneği doğrultusunda yeniden yapılandırılmış olsa da, ister istemez geçmişinden izler taşır. Bu yönüyle Divan kurumunun ortaya çıkış ve gelişim sürecinin ortaya konulması, günümüzle de ilişkili bir konudur.

Çalışmada, ağırlıklı olarak, klasik tarihi eserlerden yararlanarak, İslam devletinin idari yapısını ve bürokrasisini ifade eden Divan teşkilatının Halife Ömer döneminde ortaya çıkışı ayrıntılı olarak ortaya konulmuş ve Emeviler dönemindeki gelişim sürecine değinilmiştir. Ayrıca Bürokrasi dilinin Arapçalaştırılması ile ilgili konular ele alınmıştır. Bu bağlamda İslam dünyasında Divan teşkilatının ortaya çıkışı, idarenin ve bürokrasinin ortaya çıkışı anlamına gelmektedir.

1. Divan Kelimesinin Kökeni ve Anlamı Üzerine

Divan kelimesinin Arapçada kullanıldığı yönünde bilgiler mevcuttur. Çok yaygın olmasa da, Divan kelimesinin Hadislerde geçtiği, bir Hadiste

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

“hesap defteri” anlamında kullanıldığı rivayetler vardır¹. Fakat Hadisteki divan kelimesinin Hz. Muhammed tarafından mı kullanıldığı, yoksa ravilerin eş anlam olarak mı kullandığı konusu araştırılması gereken bir durumdur. Yaygın kabul gören anlayışa göre Divan kelimesi, Farsça menşeli olarak Arapçaya geçmiştir (Duri, “divan”). Daha geç dönemlerde Türkçeden Avrupa dillerine geçtiği görülmektedir (<https://en.wikipedia.org/wiki/Divan>).

İbn Haldun’un (2004: 333), Divan kurulması önerisi yapıldığında, Halife Ömer’in, kelimenin anlamını bilmediği, ne anlama geldiğini sorduğu yönündeki tespiti dikkate alırsa, kelimenin Farsça kökenli olma ihtimali güçlenmektedir. Kelimesinin Arami kökenli olma ihtimali daha yüksektir.

Divan, devlete dair idari, mali ve askeri işlerin kayıt altına alınmasını ve bu işlerin yürütülmesini ifade eder. Divan konusunu Ahkamu’s Sultaniye adlı eserinde ayrıntılı olarak ele alan Maverdi’nin Divana ilişkin tanımı da benzer şekilde yapmaktadır. Ona göre Divan, Devlet idaresine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtları tutmak ve saklamak için kurulan yerdir (Maverdi, 1976: 225). Erken dönem İslam tarihçisi Abdulaziz ed-Duri (“divan”) ise, Divan’ı, devlet idaresindeki muhtelif idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan resmi defterlere ve bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isim olarak tanımlar. Çağdaş Arapçada, hükümet dairesi, yönetim bürosu, memurluk yeri ve sekreterlik anlamında halen kullanılmaktadır

Britanica Ansiklopedisi ise, Divan’a, “kayıt” (register), “kütük defteri” (logbook), “maliye bakanlığı” (finance department), “hükümet dairesi” (government bureau), “idare” (administration) anlamı vermektedir (www.britannica.com). İngilizce literatürde genellikle bureau (devlet dairesi) tercih edilmektedir. Bazen de “idari sistem” (administration system) olarak açıklama yapılmaktadır.²

¹ Bir divan da var ki; Cenab-ı Allah onda kayıtlı olan suçları asla bağışlamaz. Bu, Allah’a ortak koşma suçunun kayıtlı olduğu divandır (Duri, “Divan”).

² Bu konuda örnek olarak şu makalelere bakılabilir (Shafritz, 2018; Dahlan, 2018: 47)

Divan kelimesi, geçmişte başka kelimelerle birleşerek yaygın kullanım alanı bulmuştur. İdareye ilişkin olarak, Divan-ı Hümayun, Divan-ı Has, Divan-ı Asafi, Ayak Divanı, Divan-ı Hümayun Ocağı, Divan-ı Hümayun Çavuşu, Divan Kalemi, Divan Kâtibi, Divan Efendisi, Divan Ehli, Divan-ı Muhasebat, Menasib-ı Divaniyye, Divan-ı Mezalim, Divani Ali, Divani Harp gibi birimler, kurumlar ve görevler söz konusuydu. Ayrıca birkaç köyden oluşan idari birime Divan denmekteydi. Diğer tarafa, şairlerin şiirlerini topladıkları eser ve sedir anlamlarında yaygın olarak kullanılmaktaydı (<http://www.lugatim.com/s/divan>).

Divan kelimesinin anlamına ilişkin tarihçiler iki farklı mitolojiden bahsederler. Anlatılanların gerçekliğinden çok, Divan kelimesine yüklenen anlam oldukça ilginçtir. Birinci anlamda “Divan” kelimesi, “divane”, yani “delilik”, “mecnunluk”, “mezcupluk” ve “çılgınlık”la ilgilidir. Buna göre, İran hükümdarının kâtiplerine “divane” yani “deliler” dediği ve bundan sonra, onların bulunduğu yere “Divane” adı verildiği; yaygın olarak kullanılan bu kelimenin sonundaki “e” harfinin düşüp “Divan” haline geldiği (Maverdi, 1976: 225). Divan kelimesinin anlamına ilişkin İbn Haldun da, biraz farklı olsa da buna benzer bir anlatımda bulunur (2004: 332). Ona göre İran hükümdarı, çalışanların sayım ve hesap işleri yaparken kendi kendilerine konuştuklarını görünce onlara Farsça “deliler” anlamında “divaneh” dediği; sonra “Divaneh”in, bu işi yapanların yeri haline geldiğini söyler. Daha sonra “Divaneh”, “Divan”a dönüşmüş; hükümdarın sarayında bu işleri yapan kamu görevlilerine (kâtiplere) ve bu kamu görevlilerinin (kâtiplerin) buldukları yere Divan ismi verilmiştir.

İkinci anlatımda “divan” kelimesi, “şeytan”la, “şeytanlık”la ilişkilendirilir (Maverdi, 1976: 225). Buna göre kamu görevlileri (kâtipleri), devlet işlerinden iyi anladıkları, uzman oldukları ve gizli açık her türlü devlet işlerine vakıf bulduklarından, onlara Farsça “şeytan” anlamında “divan” yani “şeytan” denilmiştir. Sonra bu kelime, kamu görevlilerinin çalıştıkları yer için de kullanılmaya başlanmıştır (Duri, “Divan”). Divan kelimesinin birinci anlatımında olduğu gibi, ikinci anlamına ilişkin olarak İbn Haldun da benzer bir hikâye anlatır. Ona göre “divan”, Farsça’da şeytanların ismidir. Bu işleri yapan ve hesapları tutan kamu görevlileri (kâtipler) de, meselelerini çok çabuk anlamaları, gizli açık hiçbir şeyin gözlerinden kaçmaması ve bütün ayrıntıları değerlendirilmelerinden dolayı, bu şekilde isimlendirilmiştir. Sonra

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

görevlerini yapmak için buldukları yere de bu isim verilmiştir. Hükümdarın sarayında bu işleri yapan kâtiplere ve bu kâtiplerin buldukları yere “Divan” ismi verilmiştir (İbn Haldun, 2004: 332).

2. İslam Devletinde Divan Teşkilatının Ortaya Çıkışı

El Belazuri (1987: 655), İbnü'l Esir (1985: 65,461), Maverdi (1976: 225) ve İbn Haldun (2004: 332) İslam tarihçilerine göre İslam devletinde Divan teşkilatı, Halife Ömer döneminde (634-644) kurulmuştur. Bir rivayete göre Halife Ömer, Hicri 15 yılında (636/7) Müslümanlara maaşlar tahsis etmiş ve Divan'ı kurmuştur. Kuruluş tarihi olarak, Hicri 20 (641) de rivayet edilmektedir (İbnü'l Esir, Cilt 2, 1985: 461; İbn Haldun, 2004: 333; 1976: 227; Duri, 1991: 30). Yaygın anlayışa göre Müslümanlar, Divan teşkilatını İran'dan esinlenerek kurmuşlardır. Kuruluş aşamasında, Şam Divanlarının da örnek gösterildiği görülmektedir (El Belazuri, 1987: 655; İbn Haldun, 2004: 332). Kuruluş gerekçesi olarak da, gelir ve giderlerin tanzim edilmesi ile ordunun kayıt altına alınması gerekliliği üzerinde durulur.

Tarihi kayıtlarda (El Belazuri, 1987: 655,662; Ebu Yusuf, 1973: 87; Maverdi, 1976: 225), Halife Ömer döneminde, Divan teşkilatının kuruluş gerekçesi ile ilgili iki farklı anlatım söz konusudur. Birinci anlatıma göre, Divan teşkilatının Müslümanlar tarafından tesis edilmesi, vergi gelirlerini ve kamu giderlerini kayıt altına almaya yöneliktir. Buna göre, vergi toplamakla yükümlü görevliler, öncekilere kıyasla çok yüklü miktarda vergi geliri ile başkent Medine'ye geldiklerinde, Halife Ömer, bu gelirlerin nasıl dağıtılması gerektiği konusunda insanların görüşüne başvurur.³ Bunun üzerine, bu gibi işler için İranlıların Divan kurdukları, dağıtım işlerini o Divanın yürüttüğü, malların bir deftere kaydedildiği bilgisi verilerek; bunun gibi bir Divan kurulması, mal dağıtım işini bu Divanın yürütmesi, herkesin bu deftere (Divana) göre yardım alması, kimin ne aldığının Divana yazılması önerilir ve

³ İbn Haldun'a göre (2004: 332), Ebu Hüreyre'nin Bahreyn'den getirdiği zekat malları Sahabeler tarafından fazla bulunmuş ve bu malların taksim edilmesi, miktarının tespit edilip hak sahiplerine verilmesi konusunda zorluk yaşamışlardır.

bu öneri Halife Ömer tarafından da uygun bulunur.⁴ Önerilerin sadece İran kökenli olmadığı anlaşılmaktadır. Halid b. Velid'in, Şam'da idarecilerinin, devlet işlerine dair bir takım defterler tuttuğunu, askerler ve ihtiyaçlarını yazdıklarını, malların envanterini çıkarıp kayıt (Divan) tuttıklarını söyleyerek, Halife Ömer'e de böyle yapmasını söyler (Maverdi, 1976: 226; İbn Haldun, 2004: 332).⁵

Divanın kuruluş gerekçesiyle ilgili ikinci anlatım ise devlet yazışmalarının kayıt altına alınması ile ilgilidir. Buna göre eskiden merzûban olup esir alındıktan sonra Halife Ömer'in danışmanlığını yapan İranlı Hürmüzan'ın önerisi doğrultusunda kurulmuştur (Maverdi, 1976: 226).⁶ Maverdi'nin aktardığına göre başka ülkeye elçi/haberci gönderilirken Hürmüzan, habercinin yerine başkasının geçebileceği ve habercinin taşıdığı mallar ve hediyelerle ilgili ihtilafların çıkabileceği konusunda Halife Ömer'e uyarıda bulunur. Haberciye kayıtları içeren bir defter (Divan) verilmesini, söz konusu Divanda, verilen malların kayıtlarının olmasını, çünkü vardığı zaman haberciden Divan isteneceğini, bununla kendilerine gelen habercinin kim olduğunu anlayacaklarını söyler (Maverdi, 1976: 226).

⁴ “Medine’de oturan bir İranlı ileri gelen biri, Ömer b. Hattab’a ‘bütün gelir ve giderlerin yazıldığı, hiçbir şeyin dışarda bırakılmadığı, divan dedikleri’ bir şeye sahip olan İran kisralarına uyararak, ‘divan’ kurulmasını önerdi” (el-Cabiri, 2001: 226). “Cemaat arasından birisi şöyle dedi: ‘Ey müminlerin emiri! İnsanlar için bir defter ihdas et. Herkes o deftere göre alsın, kimin ne aldığı oraya yazılsın’. Bu fikir Hz. Ömer’in hoşuna gitti” (Ebû Yusuf, 1973: 87).

⁵ İslam tarihçisi Belazuri de, benzer bir hikâyeyi anlatır (1987: 655). Velid b. Hişam b. Muğire “ben Şam’a geldim; oranın hükümdarlarının defterler tertip etmiş olduklarını (Divan kurduklarını) ve ordu kurduklarını gördüm. Sen de defter tut ve ordu kur!”. İbn Sa’d de ise (Cilt 3), “Ey Müminlerin Emiri! Ben şu Arap olmayan yabancıların divan oluşturduklarını ve ona göre insanlara hisselerini verdiklerini gördüm” şeklinde aktarılır.

⁶ Merzûban, sınır bölgesi kumandanı, en yüksek dereceli askeri-sivil memur, askeri genel vali konumundadır. Bkz. (Yazıcı, “Merzûban”). Hürmüzan-ı Fârisî el-Mihricani, Hûzistan merzûbanı olup Kadisiye Savaşı’nda (637/16) İran ordusunun sağ kanadına kumanda etmiş, daha sonraki savaşlarda Müslümanlara epey zaiyat vermiş ve sonunda teslim olmuştur. Bkz. (Çetin, “Hürmüzan-ı Farisi”)

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

Hürmüzan olayını, İbn Haldun biraz farklı anlatır. Ona göre Divan kayıt sistemini Halife Ömer'e, Acem hükümdarlarından biri olan Hürmüzan önermiştir. Hürmüzan Halife Ömer'in Divana kaydedilmeden ordular gönderdiğini görünce "o askerlerden geriye dönmeyenleri kim nasıl bilecek? Eğer bu askerlerden geride kalanlar olursa, ordudaki yeri boş kalır. Bu durum ancak Divan tutularak kontrol altına alınır" der. Bunun üzerine Halife Ömer, askerlerin kayıtlarının tutulduğu bir Divan oluşturmuştur (İbn Haldun, 2004: 333).⁷

Bu anlatılanların ne derece doğruyu yansıttığı konusu bir kenara, Halife Ömer döneminde İslam devletinin sınırlarının Arap Yarımadası dışına çıkması ile birlikte, nüfus, asker, gelir ve gider tespiti ihtiyacı ortaya çıktığı ortadadır. İran Sasani devletinin ortadan kaldırılması ve Bizans devletinin önemli bölgelerinin ele geçirilmesi ile birlikte, artan gelir ve giderleri kayıt altına alma ihtiyacı söz konusudur. Sevad arazileri başta olmak üzere Irak, el-Cezire, Horasan'ın bir bölümü, Suriye, Filistin, Mısır bölgelerinden elde edilen vergiler (cizye ve haraç) ile ticari gelirleri kaydetmek, gerekiyordu. Ayrıca çok geniş bir alana yayılan askeri birliklerin kayıt altına alınması zorunluydu.⁸ Özellikle hızla büyüyen ve geniş bir alana yayılan orduyu tanzim etme, askerlerin maaşlarını düzene koyma ve artan vergileri ve harcamaları düzene sokma gereği (Dahlan, 2018: 47), Divan teşkilatını ortaya çıkarmış olmalıdır.

Fethedilen büyük bir coğrafyanın nasıl yönetileceği konusu, Halife Ömer'in karşı karşıya kaldığı en önemli sorundu (Fayda, 2019) . Birçok konuda olduğu gibi bu konuyu da Halife Ömer'in tartışmaya açtığı, öneriler doğrultusunda çevre ülkelerde, İran ve Bizans'ta uygulanan kayıt sisteminin, yani Divan kurumunun kurulduğu anlaşılmaktadır. Geniş bir coğrafyayı yönetmek durumunda kalan Müslüman Araplar, Arap olmayanların yerel idari

⁷ İbn Haldun'a göre (2004: 333), Başkent Medine'deki ilk Divan'a, Ordu Divanı (Divanü'l-Cünd) denilse de sadece "Divan" diye adlandırılan çoğunluktadır.

⁸ Bu durumu İbn Haldun (2004: 332) şu şekilde ifade etmektedir. Devletlerde bu daire (Divan), ancak o devletlerin üstünlük ve hâkimiyetini sağlamlaştırmalarından ve devlet olmanın gereği olan işleri yapmaya başlamalarından sonra ihdas edilir.

birikimlerinden, özellikle “Haraç divanlarından faydalandılar” (Duri, 1991: 31).

Halife Ömer, Divanı, başka ülkelerden esinlenerek kursa da, Divan kayıt sistemini kendisinin belirlediği anlaşılmaktadır. O günkü anlayışa uygun olarak kabile esasına göre insanları kaydetti. Gelir dağılımının miktarında ise çeşitli kıstaslar uyguladı. Hz. Muhammed’e yakınlık (İbn Haldun, 2004: 333) ile İslam’a girişi esas aldı (el-Cabiri, 2001: 228).⁹

Yapılan istişareden sonra, Halife Ömer tarafından görevlendirilen nesep (soy) bilgini kâtipler, yapılacak devlet yardımlarına esas olmak üzere, nüfus kayıt işlemlerini başlattılar (El Belazuri, 1987: 655). Halife Ömer’in koymuş olduğu kıstasa göre önce Haşimoğullarından başlayarak Kureyş yazılmış; sonra da Evs kabilesinden Sa’d b. Muaz oymağından başlayarak, Ensar yazılmıştır (Maverdi, 1976: 227).

Kayıt sıralaması aynı zamanda, hazine gelirlerinin (fey)¹⁰ kişilere dağıtımını da (ata-atıyye)¹¹ göstermektedir. Birçok konuda olduğu gibi Halife Ömer, bu konuda da farklı bir gelenek başlatmıştır. Gelirlerin (fey) dağılımında (atıyye) Halife Ebu Bekir döneminde Müslümanlar arasından eşitlik kuralı uygulanırken (Ebû Yusuf, 1973: 58, 83), Halife Ömer, kendisinden önceki eşitlik anlayışını terk ederek, kişilerin İslama hizmetlerini ve Hz. Muhammed’e yakınlık derecesini hazine yardımında esas almıştır (Ebû

⁹ Halife Ömer, askerler için divanlar inşa eden, Sasani-Bizans paralarına ibareler nakşeden kişidir. Divan teşkilatının dışında, daha önce var olan Beytülmal’i kurumsallaştıran, milli takvimi kullanan, arazi ölçümü yaptıran, cizye ve haraç miktarlarını belirleyen, günlük gıda ihtiyacını tespit eden, ticaret mallarına vergi koyan, şehirlerde sokak ve caddelerin genişliğini tespit eden, yapılacak evlerin büyüklüğünü tespit eden kişidir (Duri, 1991: 30; Sabuncu, 2018).

¹⁰ Fey, İslâm devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adıdır. Bkz. (Fayda, “fey”; Maverdi, 1976).

¹¹ Ata ya da atıyye, Hz. Ömer’in kurduğu Divan teşkilâtında feyden Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya, Emevi ve Abbasiler döneminde ise askerlerin maaşına verilen ad. Bkz. (Fayda, “ata”).

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

Yusuf, 1973: 84; İbn Haldun, 2004: 333).¹² Divanlarda Hz. Muhammed’e yakınlık,¹³ Hicret, Bedir Savaşı, Mekke’nin Fethi gibi kriterler dikkate alınarak farklı miktarlar tahsis edilmiştir. Aylık erzak dağıtımını ise herkese eşit şekilde yapmıştır (Ebû Yusuf, 1973: 86; Duri, “divan”). Böylece şahıs isimleriyle birlikte yıllık atıyye ve aylık istihkaklar (erzak, yiyecek) Divan defterlerine kaydedilmiştir.¹⁴

Kişilerin aileleri ile birlikte Divana kaydedildiği görülmektedir. Kadınlara ve çocuklara da gelir bağlandığı görülmektedir.¹⁵ Bazı Mevalinin de (Arap olmayan) kaydedildiği yönünde bilgiler mevcuttur. Bazı Dihkanlara¹⁶ gelir tahsis edildiği, esir olarak Medine’de tutulan yabancıların ileri gelenlerine gelir bağlandığı yönünde rivayetler vardır (El Belazuri, 1987: 665; Duri, “divan”) el-Cabiri, 2001: 229). Belazuri, İbnü’l Esir ve Maverdi

¹² Halife Ebu Bekir’e “sen iki defa hicrette bulunanlar, iki kıbleye karşı namaz kılanlarla, Mekke fethi günü kılıç korkusuyla Müslüman olanlar arasında nasıl eşit muamele yaparsın” dediklerinde, O da “onlar Allah için bu işleri yaptılar, mükâfatları da Allah yanında, ahirettedir” der. Halife Ömer ise “ben, Allah’ın Resulüne (s.a.v) karşı savaşanlarla, onunla birlikte düşmana karşı savaşanları bir ve eşit saymam” der (Ebû Yusuf, 1973: 84; Maverdi, 1976: 228).

¹³ Halife Ömer, “önce Resulullah’ın amcasından başlayacağım, daha sonra yakınlık sırasına göre diğerlerine geleceğim” demiştir (İbnü’l Esir, 1985: 461).

¹⁴ Halife Ömer’in Mekke halkına atıyye vermediği ve askerlik yükümlülüğü getirmediği yönünde bilgiler mevcuttur (El Belazuri, 1987: 670).

¹⁵ Belazuri’ye göre (1987: 671) Halife Ömer, her doğan çocuğa onar dinar tahsis ederdi; ergenlik çağına gelince onu, maaş tahsis edilenlere ilhak edilmesini emrederdi. Ona göre, Halife Ömer, savaşanların eş ve çocukları ile onların soyundan gelenlere maaş bağladı. Muaviye ise, sütten kesilen çocuğa tahsis ederdi. Abdülmelik b. Mervan ise, çocuklara tahsisi kaldırdı; yalnızca istediklerine verirdi. Maverdi’nin anlatımına göre (1976: 229), çocuklara verilen ödenek sütten kesilen çocuklara verilince, sütten erken kesmeye başlamışlar, bunun üzerine bu şart kaldırılmıştır.

¹⁶ Dihkan, Sasani Devleti bazı İslam devletlerinin idari teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir. Bkz. (Sümer, “dihkan”).

başta olmak üzere tarihi kitaplarda dağıtılan miktarlara ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Atıyelerin yılda tek seferde ödendiği görülmektedir. Kabilelere göre Divan defterlerine kayıt geleneği Emevi hanedanlığının sonuna kadar devam ettirilmiştir (Duri, “divan”).

3. Divan Teşkilatının Alt Yapısı: İlk Müslümanlarda Okuma Yazma ve Kâtiplik

Divan teşkilatının kurulması ile birlikte, elde edilen arazilerin, toplanan gelirlerin, harcamalardan yararlananların ve ordunun kaydedilmesi, İslam devletinde bürokrasinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Divan teşkilatlanmasına giden yolda, muhtemelen alt yapı hazırды. Müslümanlar Divan teşkilatını kurduklarında, okuma yazma ve kayıt tutma konusunda fazla sorun yaşamadılar.

Hicret sonrası Medine’de Hz. Muhammed’in nüfus sayımı yaptırdığı, Hadis ve tarih kitaplarında kayıtlıdır. İslama girenleri kayda soktuğu, toplumlarla ve kabilelerle yaptığı anlaşmaları yazıya döktürdüğü, kabile reislerine ve komşu ülke yöneticilerine mektuplar yazdırdığı görülmektedir. Bazı hadislerde Cihad için gönüllü olan Sahabenin ismini kayıt ettirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca zekât, haraç, ganimetlerin toplanması, dağıtılması konusu, Hz. Muhammed zamanından beri belirli kurallara göre yürütülüyordu. Hazineye (Beytülmale) dair faaliyetler, basit düzeyde de olsa mevcuttu (Öner, 2019).

Halife Ömer döneminde, Divan teşkilatının kuruluşuna yönelik anlatılan, “elçinin dikkate alınması ve sahteciliğin önlenmesi” ile ilgili önerilere benzer bir önerinin, Hz. Muhammed’in mektupları ile ilgili olarak anlatılmaktadır. Belazuri’ye göre (1987: 675), Hz. Muhammed, “Rum melikine mektup yazmak istediğinde, kendisine ‘onlar, yalnızca mühürlenmiş mektupları okurlar’ denmiştir”. Hz. Muhammed’in mühür edindiği ve bu mührün daha sonraki Halifeler tarafından da kullanıldığı, Halife Osman zamanında kaybolduğu rivayet edilmektedir (El Belazuri, 1987: 676).¹⁷ Diğer

¹⁷ Halife Ömer döneminde söz konusu mührü taklit eden birisinin cezalandırıldığı görülmektedir (El Belazuri, 1987: 677).

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu taraftan Hz. Muhammed'in, çeşitli amaçlarla gönderdiği amillere¹⁸ yazılı belge verdiği görülmektedir (Yazıcı, 2018: 65).

Ayrıca yirmi üç yıl boyunca Kur'an'ın düzenli olarak kayda sokulduğu görülmektedir. İslam devletinin kurucu unsuru Kureyş'in, İslam öncesi dönemde uluslararası ticaret yaptığı ve önceleri Mekke'nin, sonraları Medine'nin nispeten kozmopolit bir şehir olduğu dikkate alınır, okuma yazma bilenlerin ve başka dilleri konuşanların olması olağandır.

Divanın kuruluşu ile ilgili tartışmalara bakıldığında ilk Müslümanların çevre ülkeler hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Hz. Muhammed, Medine'de yeşermeye başlayan İslam topluluğunun okuma yazma ihtiyacını gidermeye yönelik erken dönemden itibaren bazı girişimlerde bulunduğu, örneğin ilk savaş (Bedir) esrilerini, Müslümanlara okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakacağını söylediği; bazı kişileri, yabancı dil öğrenmeye teşvik ettiği görülmektedir (İbn Sad, Cilt 9; Terzi, 2017).²⁰

Reşit Halifelerin okuma yazma bildiği, bunlardan Hz. Osman ve Hz. Ali'nin aynı zamanda vahiy kâtipliği yaptığı bilinmektedir (İbnü'l Esir, Cilt 2, 1985: 287). Emevi Hanedanlığının kurucusu Muaviye de, vahiy kâtipliği yapmıştır. Kadınlardan da okuma yazma bilenlerin olduğu görülmektedir. Tarihçiler, erken dönemde, gayet iyi muhasebe bilen kâtiplerden bahseder (Taberi, Cilt 5, 1991: 854; İbnü'l Esir, Cilt 2, 1985: 287; el-A'zami, 2017).

¹⁸ Amil, İslam devletlerinde genel olarak memur ve özellikle vergi memuru anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz. (Erkal, "Amil")

¹⁹ Belazuri'nin anlatımına göre Halife "Ömer, Divan defterlerini yazdırınca, Ebu Süfyan b. Harb ona şunları söyledi: 'Bu Divan Beni'l-Asfar'ın (Rumlar) divanı gibi mi? Eğer sen insanlara para tahsis edersen, onlar divana güvenirlere ve ticareti terkederler.' Bunun üzerine Ömer 'bundan başka çare yok; şüphe yok ki Müslümanların feyi çoğalmıştır' diye cevap verdi". (El Belazuri, 1987: 669).

²⁰ Dokuz yaşlarındaki Enes b. Malik, "Ümmü Süleym elimden tutup beni ona götürdü ve şöyle dedi: 'Ya Resulullah! Bu benim oğlumdur. O yazı yazmasını bilen bir çocuktur'" (İbn Sad, Cilt 9).

Halife Ömer döneminde kayıtlarla ilgili görevlendirilen kişileri, İbn Haldun (2004: 333, Kureyş kâtipleri olarak isimlendirir. Hatta Muhammed Hamidullah gibi bazı İslam bilginleri, Divan teşkilatının ortaya çıkışını Hz. Muhammed'in uygulamalarına kadar götürmektedir.²¹

Halife Ömer'in, okuma yazma bilmesi, bu konularda inisiyatif almasında etkili olmuş olabilir. Onun, Kur'an'ın mushaf haline getirilmesi konusunda da cesurca hareket ettiği görülmektedir. Atadığı valileriyle çok sık yazıştığı görülmektedir. Bu anlamda Divan teşkilatının Halife Ömer döneminde inşa edilmesi tesadüf değildir. Onun dönemi, birçok yönüyle ilklerin yaşandığı dönemdir. Halife Ömer, Küfe, Basra, el-Cezire, Mısır'da Fustat ve Musul gibi şehirleri kurup Arapları oralara yerleştirmiştir. Küfe ve Basra'nın şehir planını kabilelere göre çizdirmiştir ve ona göre yerleştirmiştir. Şehirlere ilk yargıç tayin eden odur. İnsanları kabilelerine göre tasnif edip Divanlara yazdırmış ve onlara fey gelirlerinden atıyye yani yıllık gelir takdir ederek paylarını dağıtmıştır. Evraklara tarih düşme olayı da onun zamanında başlamıştır (İbn Sad, Cilt 3; El Belazuri, 1987: 498; (İbnü'l Esir, 1985).²²

Divan kayıtları sadece başkent Medine'de değil, Basra, Küfe, Vasıt, Dımaşk (Şam), Hımıs, Ürdün, Fustat-Mısır gibi idari merkezlerde de tutulmaktaydı. Bu bölgelerde Bizans ve Sasani devirlerindeki haraç divanları da eskisi gibi devam etti (Duri, "divan"; Fayda, 2018).

²¹ Buna göre Hz. Muhammed devrinde Müslümanlardan alınan vergiler (sadaikat), düşmandan elde edilen meblağlardan (fey) ayrı olarak muhafaza edilirdi ve bu ayrı iki sınıf gelirin tahsis ve harcandığı gruplar ayrıydı. Sadakalar yetimlere, ihtiyarlara ve fukaraya tahsis olunurdu. Bir yetim yetişkin olması ve cihad yani askeri hizmet ile mükellef tutulmasını müteakip, kendisi feyden yararlananlar grubuna katılırdı. Şayet bu kimse cihada katılmak istemeyecek olursa kendisine devlet gelirinden ödeme yapılmaz ve hayatını kendi kendisine kazanması istenirdi (Hamidullah, Cilt 2, 2003: 1004)

²² Belazuri (1987: 498), Halife Ömer döneminde inşa edilen Basra şehrinde bahsederken yapılan cami, caminin yanında vali konağı, hapishane ve Divan bulunduğunu söyler.

4. Divan Teşkilatının Yaygınlaşması ve Farklılaşması

Erken dönemden itibaren Divan kayıt sisteminin yaygın olarak kullanıldığı,²³ özellikle askerlerin başlangıçtan itibaren düzenli olarak Ordu Divanlarına kaydedildiği, bu Divanın (Divanu'l-Cünd) erken dönemde sistemli hale geldiği görülmektedir. Divan kayıtlarında sadece askerlerin değil askerlerle birlikte ailelerinin kaydedildiği ve bu kayıtların saklandığı görülmektedir.²⁴ Ordu Divanının, zamanla askerlik hizmetlerinin daha profesyonel hale gelmesinde rolü olmalıdır (Barış, 2018). Özellikle arazi vergilerinin takdiri ve tahsili ilgili işler, ıktâ olarak verilen yerlerin ve kişilere tahsis edilen gelirlerin Divan defterlerine kaydedilerek tescil edildiği anlaşılmaktadır (El Belazuri, 1987: 531; Duri, “divan”)²⁵.

²³ Ebu Yusuf, kendisine aktarılanlar üzerinden Halife Ömer'in emrinde, harplerde kullanılmak üzere dört bin eğitilmiş atın olduğunu, bir kişinin maaşında hafiflik olursa veya bu kişi muhtaç ise, ona bir at vererek “eğer sen bu atı, kötü bakman dolayısıyla telef edersen, kıymetini ödersin. Eğer harpte isabet alır veya isabet alman sebebiyle telef olursa o zaman bir şey lazım gelmez” dediğini, anlatır (Ebu Yusuf, 1973: 90).

²⁴ Belazuri (1987: 219), Halife Osman Döneminde, Şam Genel Valisi Muaviye öncülüğündeki savaşı anlatılırken, Hicri 33 (653/54) yılında Kıbrıs'a, hepsi Divan defterine kayıtlı askerlerden müteşekkil on iki bin kişinin gönderildiğini söyler. Yine Abbasi Devletinin kuruluş döneminden bahsederken “fethetti ve ortaya Divan defterlerine kayıtlı askerlerden muhafız yerleştirdi” ifadelerini kullanır. Belazuri'nin (1987: 503), Emevi valisi Yusuf b. Ömer es-Sakafi (ö.744/127) tarafından Arap askerleri Divanına (Ordu Divanı) tayin edilen bir kişiden aktardığına göre, söz konusu kişi, Ubeydullah, Ziyad'ın (ö.686/67) valiliği sırasında, Basralı savaşçıların kaç kişi olduklarını öğrenmek üzere defterlere baktığını, onların seksen bin kişi olduklarını, çoluk ve çocuklarının da yüz bin kişi olduklarını gördüğünü söyler. Söz konusu kişiye göre, Küfeli savaşçıları ise altmış bin, çoluk ve çocuklarının da seksen bin kişi olduğunu tespit ettiğini söyler.

²⁵ İbn Sa'd'ın (Cilt 8), bir kişinin (Eban b. Salih b. Umeyr) ağzından aktarıldığına göre, “babam [Halife] Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna girdi. [Halife] Ömer ona, ‘herhangi bir divanda kayıtlı mısın?’ diye sordu. Babam dedi ki, ‘senin dışındaki birisiyle kayıtlı olmaktan hoşlanmıyorum. Ancak seninle beraber kayıtlı olursam

Halife Muaviye dönemi (661-680), idari kurumların gelişmesine uygun bir ortam sağlamıştır. Halife Muaviye ile sağlanan istikrar ve birlik var olan Divanların gelişmesine ve kurumsallaşmasına ve de yeni Divanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Divanü'r-Resail, Divanü'l-Hatem ve Divanü'l-

Berid gibi Divanların, Halife Muaviye döneminde kurulduğu düşünülmektedir. Bu dönemde başkent Dimaşk'a taşınmasıyla birlikte, ana Divan (ed-Divan), ister istemez Dimaşk'taki Divan oldu (Duri, "divan"). Halife Muaviye, birliği sağlama ve taşra üzerindeki otoritesini sürdürme konusunda Divanlardan yararlandı. Divanü'l-Hatem'de, mektupların ve dokümanların orijinalleri kontrol edilip mühürlenerek gönderilirken, bir kopyası çıkartılıp saklandığı, Halife'nin yazışmaları yakından takip ettiği, (Duri, "divan") yönünde bilgiler mevcuttur.

Emeviler döneminde idarenin (Divanların) güçlendiği, nispeten karmaşıklaştığı, kurumsallaştığı ve yeni idari kurumların (Divanların) ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemdeki başlıca Divanlar şunlardır:

Divanü'l-Haraç: Haraç, bölge dillerinde benzer anlamda kullanılmaktadır.²⁶ Başlangıçta tebaanın mal varlığından alınan vergi anlamında kullanılırken zamanla toprak vergisi ile sınırlandırılmıştır (Kallek, "haraç"). Maverdi'ye göre (1976), haraç, arazinin mülkiyeti üzerine konulan vergidir. Haraç topraklarına ait vergileri, Divanü'l-Haraç yürütmekteydi. Emeviler döneminde başkent Şam'daki (Dimaşk) Haraç Divanı, zamanla ana Divan haline gelmiştir. Divanü'l-Haraç, Abbasiler döneminde vezirler tarafından yönetilmeye başlandı (İbn Haldun, 2004: 333). Bu dönemde, vergi gelirlerini düzen koymak amacıyla eyaletlerde de Divanü'l-Haraç kurulmuştur.

kabul ederim.' . . . [Halife Ömer], 'maaş takdir ederek divan kaydettirdi'. Yine birisi (Şüreyh), "ben Allah'ın İslam ile şereflendirdiği insanlardanım ve Kinde divanına kayıtlıyım" dedi.

²⁶ Haraç kelimesi, Kur'an ve Hadiste benzer anlamda kullanılmıştır. Bir şeyin karşılığı, ücreti, vergisi vs.

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

Divanü'l-Cünd: Ordu kayıtlarının tutulduğu ve askeri işlerin yürütüldüğü Divandır. Halife Ömer döneminde ilk kurulan Divan'a Ordu Divanı da denilmekteydi (İbn Haldun, 2004: 333; Şibli, 2015). Abdulaziz Duri'ye göre, Divanü'l-Cünd, belirli aralıklarla kabile esasına göre Arapların kayıtlarını tutmak için nüfus sayımlarını sürdürmüştür (Duri, "divan")²⁷. Halife Ömer döneminde kurulan bu Divan, düzenli orduya geçişte katkı yapmış olmalıdır (Şibli, 2015; Çil, 2013).

Divanü'r-Resail: Resmi yazışmaların yürütüldüğü Divanü'r Resail, Halife Abdülmelik döneminde (685-705) kurulduğu ileri sürülse de, Halife Muaviye döneminde ortaya çıktığı yönündeki görüşler daha kuvvetlidir. Muhtemelen Abdülmelik döneminde yeniden yapılandırılmış olmalıdır. Bu Divana, daha sonraları Divanü'l-Muketabat da denilmiştir. Ağırlıklı olarak merkezi hükümet ile taşra arasındaki yazışmaları yürütmekteydi. Buna başka ülkelerle yapılan görüşmeler ve yazışmalar da dahildi. Halifenin halka ve bazı kişilere yönelik hitapları da bu birim tarafından yürütülmekteydi. Abbasilerin son döneminde, başındaki kişi önemli hale gelmiş ve Divanü'l-inşa olarak anılmıştır. Özellikle Divanü'r-Resail, bürokrasi dilinin gelişmesine önemli katkı yapmıştır. Profesyonel bürokratların yetiştiği birim haline gelmiştir (Olgun, 2006: 15)²⁸.

Divanü'l-Hatem: Üst düzey yazışmaları, özellikle Halifenin yazışmalarının yürütüldüğü birim olarak faaliyet göstermekteydi. Erken dönemden itibaren, hatta Hz. Muhammed döneminden itibaren, mektuplara resmi hüviyet kazandırıldığını bir gerçektir. Muhtemelen Divanü'l-Resail içinde bir birim olarak faaliyet yürütmekteydi. Öneme binaen zamanla daha

²⁷ Mısır Divanı, Hicri birinci yüzyılda, Miladi yedinci yüzyılda, üç nüfus sayımını gerçekleştirdi. Üçüncüsü 95'te (713-14) Kurre b. Şerik tarafından yapıldı (Duri, "Divan").

²⁸ Halife Hişam b. Abdülmelik, Divanü'r-Resail başkanı Ebu'l-Ala Salim b. Abdurrahman'dan, Aristo'nun, Büyük İskender'e yazdığı hükümdarın yapması gerekenlerle ilgili risalesini ve siyaset konusundaki Sırru'l-Esrar adlı risalesini Arapça'ya çevirmiştir (Yüksel, 2019: 775). Bu eserler ilgili bkz. (Kavas, 2018).

müstakil hale gelmiş olmalıdır. Başka Divandaki, yazışmaların, bu Divan tarafından kontrol edildiği görülmektedir (Duri, “divan”).

Divanü't-Tıraz: Sancaklar, bayraklar, resmi elbiseler ve bazı eşyanın üretimi ve takibinden sorumluydu. İran ve Bizans'tan esinlenerek, hükümlerlik alımetleri, sembol ve yazılar kumaşlar üzerine sırma şeklinde işleniyordu. Üst düzey kişilerin giydiği elbiselere yazı ve alımetlerin işlendiği görülmektedir (İbn Haldun, 2004: 365; Duri, “Divan”).²⁹ Emevilerden itibaren önemli işlerden birisi olarak kabul edilmiş ve hâkimiyetin önemli göstergesi haline gelmiştir³⁰.

Divanü'l-Berid: Haberleşme, istihbarat, resmi posta işlerinin yürütüldüğü Divanü'l-Berid, merkezin, çok geniş bir alana yayılan taşra üzerindeki etkinliğini sağlamada önemli kurumlardan birisi olarak işlev görmektedir. Hz. Muhammed döneminden itibaren habercilerin kullanıldığı, Halife Ömer'in özel ulaklarla emirlerini gönderdiği görülmektedir. Halife Muaviye ile birlikte istihbarat işlevi de üstlenmiş olmalıdır. Muaviye, muhtemelen bu konuda oldukça gelişmiş Bizans haberleşme teşkilatından etkilenmiş olmalıdır. Ayrıca merkezi hükümete yönelik isyanlar da bu teşkilatın güçlenmesine katkı yapmış olmalıdır. Halife Hişam (724-743) zamanında yeniden düzenlenmiş ve daha fazla önem gösterilmiştir (Harakat, “berid”; Yılmaz, 2008).

Başkenttekine benzer şekilde, vergi, asker ve yazışmaların yürütüldüğü divanlar taşrada da kurulduğu görülmektedir. Divanü'l-Haraç, Divanü'l-Cünd, Divanü'r-Resail gibi divanlar her bölgede vardı (Duri, “divan”).

5. Divan Dilinin Tekleştirilmesi

Halife Ömer döneminden itibaren merkezi Ordu Divanının (Divanü'l-Cünd) yanı sıra, taşradaki Ordu Divanlarının da Arapça tutulmuş olması

²⁹ Duri'ye göre (“divan”), Divan kâtibinin adı elbiseler üzerine yazılmaktaydı.

³⁰ Hakimiyetin önemli göstergelerinden birisi hutbeydi. Hutbelerde hükümdarın adı anılırdı. Zamanla tırazlar da benzer bir işlev görmüştür. Hükümdarın egemenliğini tanımayan valiler, kumandanlar, Halifenin adını hutbede anmıyor ve tırazdan çıkarıyorlardı (Bozkurt, “tıraz”).

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

muhtemeldir. Fakat vergi ve haraçlarla ilgili Divanların (Divanü'l-Haraç), Müslümanların egemenliğinden sonra da bir süre daha, önceki dillerde tutulmaya devam ettiği görülmektedir. Divan kayıtları, Irak ve Horasan bölgesinde Farsça (Pehlevi), Suriye bölgesinde Grekçe (Yunanca), Mısır'da Kıptice ve Grekçe olarak, bu işi bu daha önce yürüten zimmiler tarafından yürütülmeye devam edildi (İbn Haldun, 2004: 333; Duri, "divan"). Başlangıçta Emeviler, Divan kayıtları için doğu tarafında Mecusilerden, diğer yerlerde de ağırlıklı olarak Hristiyanlardan yararlandılar. Bu dönemde Divanların başında bulunan kâtiplerin (bürokratların) çoğu zimmi kökenliydi. Muaviye Şam'daki Gayrimüslim kâtiplerden, tabiilerden kamu hizmetlerinin yürütülmesi konusunda yararlandı. Bazı aileler, İslam öncesi dönemdeki konumlarını sürdürdüler.

Örneğin Sercun ailesi, başkent Şam'da önemli görevler üstlendi. Sercun b. Mansur ve oğlu Emevi halifelerinden Muaviye, Yezid, II. Muaviye, Mervan b. Abdülmelik dönemlerinde Divan Başkâtibi olarak görev yaptı. Yine Zedan Ferruh, Irak'ta Ziyad b. Ebih'in, Stefanos da Horasan'da Abdurrahman b. Ziyad'ın kâtipliğini yapıyordu. Filistin halkından İbn Batriki, Halife Süleyman b. Abdülmelik'in (715-717) kâtibiydi. Halife Süleyman, ondan devletin yapılandırılmasını istedi. Ayrıca Hişam b. Abdülmelik'in kâtiplerinden Tazri b. Astin Hristiyan'dı, Hımıs'da Divan'da görevlendirildi. Horasan'da kâtiplerin çoğu Mecusi idi. Mısır'da, önceki yönetimden (Bizans) kalan memurlar vardı. Menace, Shenouti, Philoxenus yönetici olarak tayin edilmişlerdi. Athanausius, İskenderiye Divanlarının başkâtipliğine kadar yükseldi; Abdulaziz b. Mervan'ın Haraç Divanında müteveli oldu. Amr b. As, vergi tahsili konusunda Kıptilerden yararlandı (Hammaş, 1997:182-186; Suçin, 2009).

Bu durumun, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan (685-705) dönemine kadar devam ettiği görülmektedir. Onun döneminde kadar Divan kayıtlarında eski uygulamalar geçerli sayıldı (Maverdi, 1976: 229; Duri, "divan").³¹ Hatta mahalli mühür ve tarihlere de sık sık rastlanmaktaydı.

³¹ Tarihçilere göre, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan, Divanlarda, tıraz (Hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarının ve lakaplarının işlenmesi) ve

Zamanla Divanlar Arapça tutulmaya başlandı ve yerel takvimler, Müslümanların kullandığı Kameri takvime göre düzenlendi. Mahalli dilde tutulmuş olan Divanlar da aşama aşama Arapçaya çevrildi. Resmi dil olarak kabul edilmeden önce ara sıra kullanılan Arapça yaygınlaştırıldı (Duri, “divan”). Tarihçiler, Irak bölgesi ve Şam bölgesi Divan kayıtlarının Arapça tutulmaya ve mevcut kayıtların Arapçaya aktarılmasıyla ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler aktarır.

Divan kayıtlarının Arapçalaştırılması ile ilgili politikalar, ilk önce Sevad-Irak bölgesinde başlamıştır. Maverdi’ye göre (1976: 229), daha önce Fars krallığının bir eyaleti olan Irak bölgesi Divanı, Fars İmparatorluğunun kurallarını uyguluyordu. Dolayısıyla Sevad ve diğer Irak bölgelerinin Haraç defterleri (Divanı) Farsça kaydediliyordu. Irak bölgesi Divanlarının Farsçadan Arapçaya geçişinde ise bu bölgenin genel valisi olan Haccac öncülük etmiştir (El Belazuri, 1987: 430; Maverdi, 1994). Hicri 78’de (697) Haccac Irak Divanlarında Arapça kullanılmasını emretmiştir (Duri, “divan”). Haccac’ın başkâtibi Salih b. Abdurrahman bu görevi üstlenmiştir. Salih b. Abdurrahman’ın, Divan kayıtlarını hem Arapça hem de Farsça tuttuğu yönünde rivayetler mevcuttur. Başkâtip Zadan’ın, Abdurrahman b. Eş’as ile yapılan savaşta öldürülmesi üzerine başkâtiplik görevini üstlenen Salih b. Abdurrahman, Divan kayıtlarının Farsçadan Arapçaya aktarılması işiyle görevlendirilmiştir (İbn Haldun, 2004: 333).

Divan defterlerinin Arapçaya aktarılması ile ilgili kâtipler arasındaki diyaloglar, bu konudaki endişeleri ve direnci yansıtmaktadır. Belazuri’nin aktardığına göre (1987: 431), öldürülen başkâtip Zadan Ferruh’un oğlu Merdanşah, babasının yerine geçen yeni başkâtip Salih b. Abdurrahman’a “Dehuveyh, Şeşuveyh gibi kesirli hesapları, peki nasıl yapacaksın” diye sorduğunda başkâtip Salih de “ondabir, yirmidebir şeklinde yazarım” diye cevap verir. Bunun üzerine “veyd’i, yani küsurlü rakamları nasıl yapacaksın” diye sorunca, başkâtip Salih, “küsür ve ziyade” şeklinde cevap verir. Bu konuşmalar üzerine Merdanşah’ın “Allah senin dünyadaki kökünü kessin; tıpkı senin Farsçanın kökünü kestiğin gibi” dediği; Ayrıca başkâtip Salih b.

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

Abdurrahman'a, Divan defterlerini değiştiremeyeceğini bildirmesi ve bu işten vazgeçmesi için yüz bin dirhem rüşvet teklif edildiği ama teklifi reddederek Divan defterlerini Arapçaya çevirdiği rivayet edilir. Haccac, başkâtip Salih b. Abdurrahman'a bu iş için belirli bir süre tanır ve sonunda Salih b. Abdurrahman, Divan defterlerini Arapçaya çevirir (El Belazuri, 1987: 431-432). Halife Abdülmelik'in başkâtibi Sercun, Rum kâtiplere "geçiminiz için artık bu meslekten başka bir şey arayınız; Allah bu işi sizden aldı" dediği aktarılır (El Belazuri, 1987: 277; İbn Haldun, 2004: 333).

Başkent Şam Divanın Arapçaya çevrilmesi talimatını Halife Abdülmelik b. Mervan vermiştir. İslamiyetten önce Şam Divanı, Roma İmparatorluğuna bağlıydı ve Roma kurallarını tatbik ediyordu. Halife Abdülmelik b. Mervan döneminde kadar Rumca kaydedilmeye devam edilmiştir. Abdülmelik b. Mervan, Ürdün valisi Süleyman b. Said'e, Şam Divanının Arapçaya çevrilmesini emretmiş, Süleyman b. Said, bu işi bir yıl içinde tamamlamıştır (İbn Haldun, 2004: 333; El Belazuri, 1987: 277; Maverdi, 1976). Aktarılanlara göre, Hicri 81 yılında Şam Divanı Arap kâtiplerinin eline geçerek, kayıtlar Arapça olarak tutulmaya başlanmıştır. Hicri 87'de (706), Halife Velid b. Abdülmelik döneminde (705-715) Mısır Divanının Arapçaya çevrilmesi takip etmiştir. En son, Hicri 124'te (741-2), Hişam b. Abdülmelik döneminde (724-743), Irak valisi Yusuf İbn Ömer el-Takafi'nin emriyle, İshak İbn Tulay el-Naşali tarafından Horasan Divanları Arapçalaştırılmıştır (Maverdi, 1994: 229; Duri, 1991: 144; Duri, "divan"). Bu dönemde Divan kayıt sisteminde standartlaşmanın da başladığı görülmektedir. Defter tutma, takvim kullanma, mühür kullanımı konusunda tek tip uygulamaya geçilmiştir. Ayrıca Hicri 81 yılında Abdülmelik b. Mervan, yazının değiştirilmesi talimatını vermiştir (El Belazuri, 1987: 277). Fakat bu geçiş birden değil kademeli bir şekilde olmuştur.

Divan kayıtlarının Arapça olarak tutulmaya başlanması, aynı zamanda devletin kurumsallaşmasının bir gereği ve aynı zamanda bir sonucuydu. Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan dönemi, devletin iyice büyüdüğü ve güçlendiği dönemdir. Döneminde Divan teşkilatının kuruluşunun üzerinden yarım asır geçmişti ve Müslümanlar bu işlerden daha fazla anlamaya başlamış olmalıydı. Elli yıllık dönemde Araplardan ve onların himayesinde olanlardan, kayıt ve hesap işlerinden iyi anlayan kimseler yetiştirdi

(İbn Haldun, 2004: 333). Abdülmelik b. Mervan'ın (646-705/26-86), iyi bir eğitim aldığı, Halife Muaviye tarafından genç yaşta (on altı) Medine Divan başkanlığına görevlendirildiği dikkate alınır, Halife olunca Divanların Arapçalaştırılması konusunda çaba göstermesi sürpriz değildir. İdarenin yeniden yapılandırılması konusunda daha önce başlayan süreci tamamlaya çalışan ve bu konuda önemli başarılar elde eden Halife Hişam b. Abdülmelik (724-743), Divan defterlerini yeniden düzenlemiş daha sistematik hale getirilmiştir (Duri, 1991: 144).³² Savaşlar, iç çatışmaları, kayıt defterlerinin yapısı ve diğer etkenler, Divan kayıtlarının zamanla kaybolmasına yol açmıştır. Ebu Yusuf (1973: 104), Haccac b. Yusuf'un (Ö.714/95) valiliği döneminde, Cemacim ayaklanmasında insanların Divan defterlerini yaktığını, asıllarının kaybolduğunu ve bu nedenle artık onlar hakkında bir şey bilmediklerini söyleyerek bu durumu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Özellikle modern dönemde İslam devleti ve idaresi üzerine yapılan çalışmalarda, birçok kurumu Hz. Muhammed'e kadar götürme anlayışı oldukça yaygındır. Birçok Müslüman yazar, Hz. Muhammed'i bir devlet başkanı olarak tanımlar ve kurduğu devletin niteliklerini ayrıntılı olarak açıklar³³. Hz. Muhammed ve ileri gelen Sahabelerin, çevrelerindeki büyük devletlerin (Sasani, Bizans, Habeş) idari işleyişinden haberdar olmadıklarını söylemek oldukça zordur. Çevresindeki devletler hakkında bilgi sahibi olduğu ve bu konuda kendisine önerilerde bulunulduğu halde, Hz. Muhammed'in, devlet kurma ve idari teşkilatlar oluşturma konusunda isteksiz olduğu ve çaba sarfetmediği ortadadır. Bu konudaki bazı çabalara rağmen, bir devlet başkanı gibi davranmadı. Bu, Hz. Muhammed'in bazı eylemlerinin, devlet başkanlarının yetkileriyle benzerlik göstermediği anlamına gelmemektedir.

³² Halife Hişam dönemindeki yeniden yapılanmalar, Abbasi devletine katkı yapmıştır. Abbasi devletinin kurumsallaşmasını sağlayan ikinci Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un, Hişam'dan etkilendiği rivayet edilir. Abbasi idaresini Emeviler'in son devrinin gelişmiş hali olarak gören Levis'e göre, Abbasi halifesi Mansur'un devleti teşkilatlandırmakta Emevi halifesi Hişam'a olan borcunu açıkça ifade etmiştir (Lewis, 1979: 101).

³³ Bu konuda Muhammed Hamidullah'ın (2003 ve 2007) çalışmalarına bakılabilir.

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

Önce Medine halkına daha sonra da Arap Yarımadasındaki halka liderlik yaptığı ve onlardan zekât ve haraç aldığı bir gerçektir. Fakat bunları, bir kurum inşa ederek yapmadı.

Birçok kurum gibi Divan teşkilatını Hz. Muhammed dönemine kadar götürülenler olsa da, Müslümanların Divan idaresi ile tanışması Halife Ömer dönemine rastlar.³⁴ Onun dönemindeki gelişmeler idari teşkilatları, bürokratik kurumları zorunlu kılmıştır. Halife Ömer'in cesur davranışları da, işleri kolaylaştırmış olmalıdır. Bu anlamda Halife Ömer, İslam devletinin ve idari kurumların kurucusu sayılır. Onun zamanında inşa edilen Divan teşkilatı, Halife Muaviye ile yaygınlaştırılmış ve Abdülmelik b. Mervan ile geliştirilmiş, Hişam b. Abdülmelik ile yeniden yapılandırılmıştır.³⁵

Ulusal birliği sağlamaya yönelik çabalar, merkezi idareyi güçlendirmeye yönelik girişimler ve genişleyen taşrayı daha iyi kontrol altında tutma gayreti, Divan teşkilatını önemli hale getirmiştir. Daha önce tek bir Divan teşkilatı tarafından yürütülen hizmetler, zamanla başka Divan teşkilatı tarafından yürütülmeye başlanmıştır. İdari bütünlüğü sağlama kaygısı, Divan kayıtlarının Arapçalaştırılmasıyla sonuçlanmıştır. Başlangıçta başka dillerde tutulmasına müsaade edilen kayıtlar, zamanla Arapça tutulmaya başlanmıştır. Daha önce ağırlıklı olarak zimmiler tarafından yürütülen Divan işleri, Arapça diline vakıf olanlar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Arapça dilini öğrenen Mevali, bürokraside görev almaya devam etmiştir.

Bu yönüyle Divan teşkilatının kurulması, İslam devletinin idari teşkilatının kurulması anlamına gelmektedir. İslam devletinin kayıt işleri Divan teşkilatı tarafından yürütülmüş, vergiler Divan teşkilatı tarafından

³⁴ “Divan teşkilatının ilk tesisi çoğunluğa göre Hz. Ömer döneminde başlatılır. Hâlbuki kanaatimizce Hz. Muhammed (s.a.v) devrinden itibaren divan sistemi var idi” (Şimşir, 2005: 265).

³⁵ Emevi Halifelerinden üç büyük yöneticisi olarak kabul edilen Muaviye, Abdülmelik ve Hişam (Terzi, 1997: 41), ortalama yirmişer yıl iktidarda kalmış olup idarenin gelişmesine önemli katkı yapmışlardır.

toplanmış, askerlerin takibi Divan teşkilatı tarafından yapılmış ve bürokratlar Divan teşkilatında yetişmiştir. Divan kayıtları, müelliflere ve tarihçilere kaynaklık etmiş, hatta buradaki kayıt sistematığı bazı müelliflerin eserlerinin sistematığına yansımıştır.³⁶ Divan teşkilatı, devletin merkezileşmesine, üniterleşmesine, bürokratik yazı dilinin oluşmasına önemli katkı yapmıştır.

Divan kurumlarıyla birlikte İslam devleti, kurumsallaşarak daha merkezi ve daha bürokratik bir imparatorluğa dönüşmüştür. İslam devleti, geniş bir coğrafyayı, devasa gelirleri ve giderleri, düzenli ve büyük bir orduyu Divan teşkilatı aracılığı ile yönetmiştir. Bu konuda birçok çalışma olsa da yeterli değildir. Daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

BARIŞ, Mustafa Necati, “Hz. Ömer’in Yönetim Anlayışı”, Diyanet İlmî Dergisi, Cilt 54, 2018, ss.121-148.

BOZKURT, Nebi, “Tiraz”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tiraz>.

ÇETİN, Osman, “Hürmüzan-ı Farisi”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurmuzan-i-farisi>.

ÇİL, Halit, “İslam Tarihinde İlk Düzenli Ordunun Kuruluşu”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, 2013, ss. 78-108.

DAHLAN, Malik R., The Hijaz: The First Islamic State, Oxford University Press, New York.

DURİ, Abdulaziz, “Divan”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet#1>

DURİ, Abdulaziz, İlk Dönem İslam Tarihi, Çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

EBU YUSUF, Kitabu'l-Haraç, Çev. Ali Özek, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1973.

³⁶ Halife Ömer dönemindeki kayıt sistematığı Ensab ve Tabakat eserlerinin sistematığına etki etmiş ve bazı müellifler eserlerini Divan teşkilatının sıralamasına göre yazmıştır (İğdi, 2018: 128). Sahabe ile ilgili bazı bilgiler de Divanlar aracılığı ile sonraki dönemlere aktarılmıştır (Yazıcı, 2015).

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

EL BELAZURİ, Fütühu'l Büldan, Çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1987.

EL-A'ZAMİ, M. Mustafa, Hz. Peygamber'in Kâtipleri, Çev. Durak Pasmaz, İnkilap Yayınları, İstanbul, 2017.

EL-CABİRİ, Muhammed Abid, Arap-İslam Siyasal Aklı, 2. Baskı, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

ERKAL, Mehmet, "Amil", <https://islamansiklopedisi.org.tr/amil>.

FAYDA, Mustafa, "Ata", <https://islamansiklopedisi.org.tr/ata--atiyye>.

FAYDA, Mustafa, "Fey", <https://islamansiklopedisi.org.tr/fey>.

FAYDA, Mustafa, "İktisadi Durum", İslam Tarihi ve Medeniyeti: Raşid Halifeler Dönemi, Cilt 2, Edit. Mehmet Önal ve Ali Kapar, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.

FAYDA, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, 4. baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2019.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam Peygamberi, Cilt 2, Çev. Salih Tuğ, Yeni şafak Yayınları, Ankara, 2003.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslam'da Devlet İdaresi, Çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, Ankara, 2007, ss.175-190.

HAMMAŞ, Necdet, "Emevileri Döneminde Mavali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", Çev. İrfan Aycan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37, Ankara, 1997.

HARAKAT, İbrahim, "berid", <https://islamansiklopedisi.org.tr/berid>.

<http://www.lugatim.com/s/divan>.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Divan>.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hisam-b-abdulmelik>.

<https://www.britannica.com/topic/divan-Islamic-government-unit>

İBN HALDUN, Mukaddime, Cilt 1, Çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, Ankara, 2004.

İBN SA'D, Kitabü't Tabakati'l Kebir: Basarılar, Bağdatlılar, Şamlılar, Mısırlılar ve Diğerleri, Cilt 9, Çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul.

İBN SA'D, Kitabü't Tabakati'l Kebir: Mekke, Taif Yemen, Yemame, Bahreyn ve Küfe Ashabı, Tabiin ve Tebeu't Tabiin, Cilt 8, Çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul.

İBN SA'D, Kitabü't Tabakati'l Kebir: Muhacir ve Ensar'dan Bedir'e Katılanlar, Cilt 3, Çev. Heyet, Siyer Yayınları, İstanbul.

İBNÜ'L ESİR, El Kamil Fi't Tarih, Cilt 2, Çev. Beşir Eryarson, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

İĞDİ, Ahmet, "İslam Tarih Yazıcılığına Etkisi Bakımından Hz. Ömer Dönemi", Din ve Bilim, 1(2), ss. 128-137.

KALLEK, Cengiz, "Haraç", <https://islamansiklopedisi.org.tr/harac>.

KAVAS, İsmail, "Sırru'l Esrar'ın Kökenine Dair Bazı Sorunlar", Journal of History Studies, V. 10, 3, 2018, ss. 121-130.

LEWİS, Bernard, Tarihte Araplar, Çev. H.Dursun Yıldız, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.

MAVERDİ, Ebu'l Hasan Habib, el-Ahkamü's Sultaniye, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976.

OLGUN, Sibel, Birinci Abbasi Döneminde Kitabet, Yüksek Lisans Tezi, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006

ÖNER, Abdulkerim, Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal, Siyer Yayınları, İstanbul, 2019.

SABUNCU, Ömer, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 23, Sayı 39, Haziran 2018, ss. 135-154.

SHAFRİTZ, Jay M. (Ed.), International Encyclopedia of Public Policy and Administration, V.2, Routledge, New York, 2018.

İslam Devletinde İdare Teşkilatının Ortaya Çıkışı: Divanın Teşkilatının Kuruluşu

SUÇİN, Muhammed. H. “Arapça Çeviri Geleneği: Altın Dönem”, *Journal of Turkish Studies*, 33 (2), 2009, ss. 111-138.

SÜMER, Faruk, “dihkan”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dihkan>.

ŞİBLİ, Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çev. Talip Yaşar Alp, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2015.

ŞİMŞİR, Mehmet, *Raşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı*, İstem, Yıl 3, Sayı 6, 2005, ss. 265 – 280.

TABERİ, Ebu Cafer b. Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Cilt 5, Çev. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Tamir, MEB Yayınları, Ankara, 1991.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Emevilerde Kara Ordusu Teşkilatı”, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, 1997, ss. 41-88.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Hz. Muhammed Döneminde Sünnetin Yazılması”, *İslam Tarihi*, <http://www.islamtarihi.info/2017/02/hz-peygamber-doneminde-sunnetin-yazlmas.html>.

YAZICI, Mahmut, “Hz. Ömer’in Oluşturduğu Divanların Sahabilerle İlgili Bilgilerin Tespitine Etkisi, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2015, ss. 30-56.

YAZICI, Şehba, “Hz. Peygamber Döneminde Amillik”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Bahar 2018, ss. 50-118.

YAZICI, Tahsin, “Mezrûban”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/merzuban>.

YILMAZ, Metin, “Emevi ve Abbasi Döneminde İç İstihbarat”, *İSTEM*, Yıl 6, Sayı 12, 2008, ss. 175-193.

YÜKSEL, Mücahit, “Emeviler Dönemindeki Tarih Çalışmalarına Genel Bir Bakış ve Dönemin Siyasi Olaylarının Tarih Çalışmalarına Etkisiyle İlgili Bazı Tespitler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2019, ss. 772-792.